

**BÖLGE BİLİMİ
TÜRK MİLLİ KOMİTESİ**

**İ.T.Ü.
MİMARLIK FAKÜLTESİ**

8. ULUSAL BÖLGE BİLİMİ / BÖLGE PLANLAMA KONGRESİ

Bildiriler

**24 - 25 Eylül 1998, Taşkışla
İSTANBUL**

225 . yıl

İ s t a n b u l t e k n i k ü n i v e r s i t e s i

KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ SANAYİLERİN BÖLGESEL GELİŞMEDE ARAÇ OLABİLİRLİĞİ: GELİŞMEYİ ETKİLEYEN İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER

Saliha E. AYDEMİR
Şinasi AYDEMİR
Rahmi YAMAK

ÖZET

Yeni yapılanma sürecinde küçük ve orta boy sanayi kuruluşları (KOBİ) ekonomide ayrı bir önem kazanmıştır. Ayrıca, ülke fiziksel mekanında yaygın olarak faaliyet göstermeleri bunları bölgesel kalkınmada bir araç olarak yararlanılmasını gündeme getirmiştir. Samsun, Giresun ve Trabzon KOBİ'lerinden sağlanan içsel veriler ile DİE'den sağlanan sektöre ve mekana ilişkin istatistiksel verilerin bazı analiz bulguları şunlardır: Doğu Karadeniz Bölgesi (DKB) KOBİ'lerde işyeri büyüklüğü üretim teknolojisinin niteliği, dış satım, ürün kalite belgesi sahipliği gibi bir dizi içsel etmenlerin belirleyicisidir. Sektörde bölgesel düşey bağlantılar çok zayıftır. Özellikle dış pazarlara açılan işletmelerde dışsal ekonomiler yaşamsal önem taşımaktadır. Ülkede, genel KOBİ dağılımını ve performansını etkileyen en önemli dışsal etmen pazar büyüklüğüdür. Buna ek, dokuma-giyim ve metal sanayinde olduğu gibi dışa açılan sektörlerin mekansal dağılımında kentleşme ekonomilerinin varlığı önemlidir.

GİRİŞ

Dünyada yaşanan teknolojik gelişim ve ekonomik yapılanma 1960 lardan başlayarak 1970 lerdeki ekonomik kriz ile hız kazanmıştır. Bu arada birçok geleneksel sanayi ve servisler etkinliklerini yitirir, birçok ekonomik güç merkezinde/bölgesinde krizlere yol açarken, yeni sektörler, meslekler doğup gelişmiş, yer aldıkları 'çevre' merkezlerde/bölgelerde itici güç olmuşlardır. Son 20 yıldır yaşanan yapısal değişim, bir yanda ölçek ekonomisine dayanan yığın üretimin ekonomideki hakimiyetini, farklılaşan özel gereksinimleri karşılayacak değişik ürünleri üretme becerisine sahip "esnek üretim sistemleri"¹ ile paylaşması diğer yanda Toyatoizm mantığı² içinde büyük ve küçük-orta boy firmaların işlevsel entegrasyonu ile oluşan küresel üretim ve hizmet ağlarının kurulması yönündedir.

Yapısal değişim büyük firmaları yeniden yapılanmaya itmiştir. Bu bağlamda atılan adımların başında merkez firmaların etkinliklerini azaltarak istihdamlarını küçültmeleri, ürün parçalarının ve gerekli hizmetlerin büyük ölçüde firma dışından sağlanması gelmektedir. Bu firmalar ekonomik gücü ellerinde tutmayı sürdürerek biçim değiştirmiş, her tür bağlantıyı kuran, anlaşmaları yapan, hem birbiri ile hem de devletin her kademesi ile kısa-uzun dönemli finansal ve teknolojik pazarlıklarda bulunan hale gelmişlerdir (17, 23).

KOBİ'ler ise "özellikli ürün" üretme ve/veya büyük firmalara "alt üstlenici", "yarı mamul girdi sağlayıcı" vb. görevini üstlenmişlerdir. Ayrıca, ekonomik kriz dönemi ve sonrasında yeni firma

¹ Esnek üretim, prensip olarak, bütün firmaları ilgilendiren üç etkinlik setinde değişim yapabilmeyi içerir. 1. Firma içindeki bütün üretimi, özellikle otomasyon ve teknoloji düzenlemek, 2. Becerinin, üretim hacminin ve kalitesinin gerektirdiği durumlarda işgücünü esnek kullanmak, 3. Şirketler arası karşılıklı ilişkilerin örgütlenmesi-düzenlenmesinde esnek olmak (27).

² Toyatoizm mantığındaki bir üretim sisteminin özünde; kapital yoğun üretim, firmalar arasında ürün tasarlamadan kalite kontrolüne varan işbirliği, esnek üretim, tam-zamanında üretim ve dağıtım ve üretimin yerleşmesi bulunmaktadır.

oluşumunda küçük sanayinin ağırlık kazanması (18) ve daha çok istihdam yaratması³ (6), bunların krize büyük sanayiye göre daha iyi uyum göstermesi, daha hızlı büyümesi (6, 25, 28) bu tür işletmeleri ilgi odağı haline getirmiş ve yeni oluşum içindeki önemini artırmıştır. Ayrıca, ölçek ekonomisindeki küçülme ekonomik-mekansal gelişmeye ilişkin sanayi bölgeleri, esnek üretim, vb. konularda yapılan, Eraydın'ın (13) da kapsamlı derlemesini yaptığı tartışmalar ve KOBİ'lerin üretim sistemleri ve/veya sanayi bölgeleri içinde, yatay-düsey ilişkilendirilmesinin ekonomik gelişmeyi doğurduğu/hızlandırdığı yönündeki örnekler (7, 17) KOBİ'lerden bölgesel kalkınmada etkin bir araç olarak yararlanılmasını da gündeme sokmuştur. Neredeyse bir "KOBİ miti" oluşmuştur.

Çeşitli ülke verilerine dayanan ampirik bulgular KOBİ başarısını etkileyen doğrudan/dolaylı karmaşık ilişkileri içeren pek çok içsel ve dışsal etmenin bulunduğunu ortaya koymaktadır (Bkz. Şekil 1).

Storey, KOBİ'lerin yerel ve bölge ekonomisinde önemli yere sahip olmasına karşın çoğu etkiyi yaratanın az sayıda sektör ve firma olduğunu ifade etmektedir (37). Bu firmaların ortak temel özelliği teknolojik değişim (malzeme, üretim ve/veya üründe yenilik yapabilme) ve yönetsel yenilik yapabilme yeteneğinin (37) kısaca yaratıcılık, ve/veya dış pazarlara açılma potansiyelidir (39). Bu tür firmaların içsel kaynakları incelendiğinde, genelde, işyeri büyüklüğünün⁴, teknik ve meslekçe yetişmiş elemanlarca yönetilmesinin, girişimci ve yönetici kimliklerinin birbirinden bağımsızlığının ve şirket ortaklarının hisse yapısının önemli olduğu görülmektedir.

Yeni üretim sisteminde, dışsal etmenler, yani toplumsal ve ekonomik çevre niteliği KOBİ'ler için yığın üretime göreli çok daha önemlidir. Farklı modellere dayanan çeşitli çalışmaların bulgularının ortaya koyduğu tutarlı sonuçlardan bazıları şunlardır:

- Yığılma ekonomileri özellikle küçük high-tech. endüstriler için geleneksel işletmelerden çok daha büyük önem taşır. Çünkü, çeşitli disiplinler arası **yüz yüze bilgi transferini** kolaylaştırarak hem işletmede yenilik için gerekli bilgi birikimini sağlar, hem de rakip firmalarla mekansal yakınlık sektördeki genel bilgi düzeyini yükseltir, rekabeti ve yenilikleri özendirir.

- Kentleşme ekonomileri bazı sektörlerde (örn., basım, mobilya vb. ağaç işleri, kimya, metal ürünler ve ulaşım araçları) KOBİ'lerin verimliliği olumlu yönde etkiler. Nüfus arttıkça bilgi kaynakları, üretim ve hizmet servisleri (örn. test laboratuvarları, üniversite, vb) varlığı ve çeşitliliği KOBİ'lerin bilgiye erişme maliyetini düşürür, yaratıcı etkinlik kapasitesini artırır. Ayrıca, nüfus ve nüfus yoğunluğunun (tüketici pazar büyüklüğünün) artması işletmeleri rekabete ve yaratıcılığa yönlendirir.

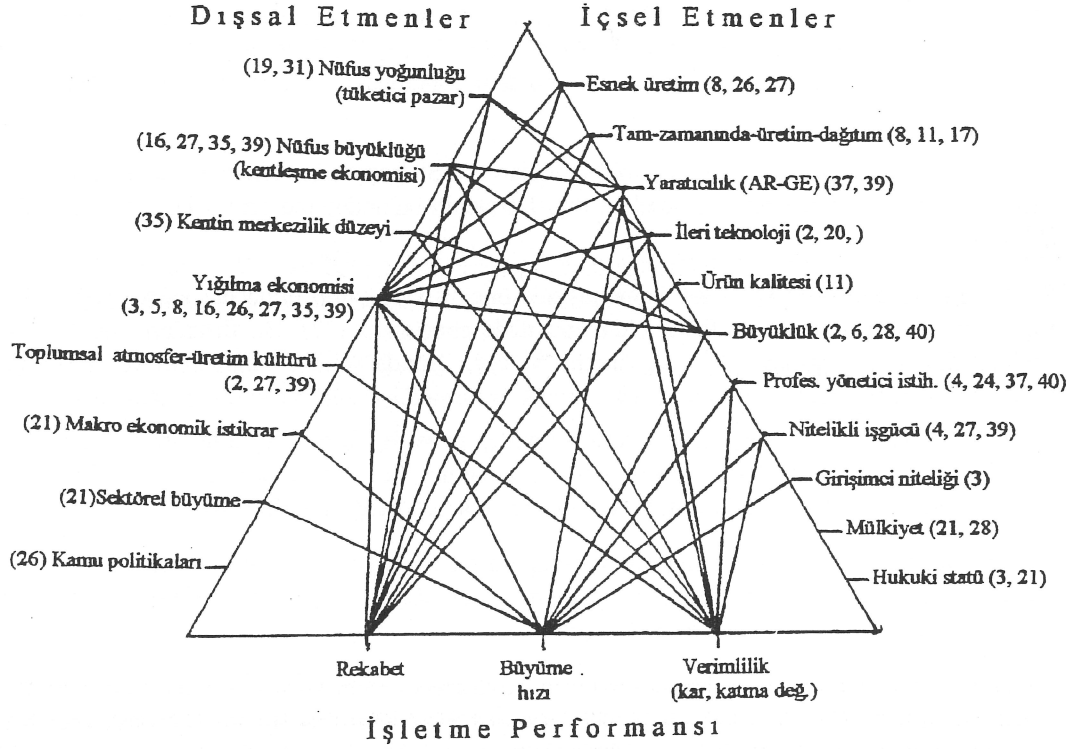
- Yığılma ekonomileri var ise kentleşme ekonomileri çok önemli değildir. Kentin nüfus büyüklüğünden çok yerleşmeler sistemi içindeki konumu (merkeziliği) önem kazanır (36).

Ülkemizde KOBİ'lerle ilgili çalışmaların çoğu soruna makro ölçekte (ülke ekonomisindeki yeri, sorunları, canlandırma politikaları vb.) yaklaşmaktadır (örneğin, 10, 29, 30, 32, 34, 38). Eğer KOBİ'lerden bölgesel kalkınmada politika aracı olarak yararlanılacaksa illerin/bölgelerin iç ve dış dinamiklerinin tanınması, yöre KOBİ'lerinin sektörel ve içsel niteliklerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. KOBİ'lerin mekansal

³ Bu konuda karşıt görüş, KOBİ'lerde kapanma oranının yüksekliğinin bunların net istihdam etkileri azalttığı (4, 12) ve çeşitli ülkelerde analitik çalışmalara temel oluşturan veri tabanlarındaki yetersizlikler (9, 15) nedeniyle ekonomik etkilerinin abartıldığı yönündedir.

⁴ Vatne (39) çalışmasında 50'den fazla işçi çalıştıran işyerleri arasında ihracat yapıların oranının daha küçük işletmelerden yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık AR-GE verimliliği işletme büyüklüğü 50 çalışanın altında olan işletmelerde daha yüksetir (31).

ve/veya sektörel yapılarının ayrıntılarına inen, birinci elden veriye dayanan çalışmaların sayısı azdır (1,2,14,21,33,36).

Şekil 1. KOBİ performansını doğrudan ve dolaylı etkileyen içsel ve dışsal etmenler (Parantez içindeki rakamlar kaynak numarasıdır)

Bildirinin amacı, Trabzon, Giresun ve Samsun KOBİ'lerine ilişkin içsel ve dışsal analitik bulgular ışığında ülke KOBİ'lerinin genelde ve sektörel bazda dağılımını, performanslarını ve bunları etkileyen mekansal etmenleri ortaya koymak, gelişme aracı olabirliklerini, mekansal bazda potansiyellerini irdelemektir.

YÖNTEM

Bu çalışma kapsamında 5-150 işçi çalıştıran işyerleri⁵ incelenmiştir. İki ayrı veri seti kullanılmıştır. Birincisi, çalışma amacına yönelik işletme bazındaki bilgi alan taraması ile sağlanmıştır. Görüşülecek firmalar iş kodu ve büyüklüklerine göre gruplanmış, rastlantısal yöntemle, %25 örnekleme ile 88 işyeri seçilmiştir. Tümüyle iç pazara yönelik çay işletmeleri çalışmaya katılmamıştır. Soru formları işletmenin sosyal (büyüklüğü, istihdam yapısı, vb.), ekonomik (kapasite

⁵ Üzerinde uzlaşmış bir KOBİ tanımı yoktur. Kavram ekonomik kalkınmışlık düzeyine göre farklılık göstermekte, kimi ülkelerde sektörler arasında bile tanım değişmektedir. En yaygın ölçüt çalışan sayısıdır. ABD'de 1000-1500 kişi çalıştıran firmalar KOBİ sayılırken bu değer Almanya'da ve İtalya da -500 kişi, İngiltere'de -200 kişi, Hindistan'da -50 kişidir. Ülkemizde Ticaret ve/veya Sanayi Odalarının benimsenen büyüklükler 5-549 kişi arasında çeşitlenmektedir. Halk Bankası'nın ölçütü -250 çalışandır, (32). DPT ve DİE'nin kabulleri 10-100 çalışandır, (10-49 kişi küçük, 50-100 kişi orta ölçekli)(34). Çalışmada kullanılan ölçüt KOSGEB ile görüşülerek belirlenmiştir.

kullanımı ve değişimi, ihracatın üretim içindeki payı, vb.), teknolojik ve mekansal içerikli soruları içermiştir. Veri Ki Kare, korrelasyon, regresyon gibi istatistiksel analiz yöntemleri ile irdelenmiştir.

İkinci veri seti 10-150 çalışanlı sanayi kuruluşlarının 1985-94 istatistiksel bilgilerine dayanmıştır. Ülke KOBİ'lerinin mekansal dağılımı ikişer yıllık dönemler itibariyle çalışan kişi sayısı ve katma değer ortalamalarına dayanılarak hesaplanan 'yerleşim katsayıları'⁶ ile, performansı ise bu katsayıların 1985 baz kabul edildiğinde sergiledikleri değişim (indeks) ile açıklanmıştır. Yığılma ve kentleşme ekonomilerinin ve devlet teşviklerinin KOBİ'lerin mekansal dağılımı ve performansı üzerine etkileri sektörler toplamı için çoklu regresyon (yarı logaritmik) yönteminden, alt sektörler için Tobit yönteminden yararlanılarak incelenmiştir. Burada, yığılma 10 000 kişiye düşen işyeri sayısı ile, kentleşme ekonomileri nüfus, kişi başına düşen milli gelir, üniversite ve teknik eğitilmiş işgücü, uzman servislerin (dış ticaret-yatırımda uzmanlaşmış bankacılık, gelişmiş gümrük hizmetleri⁷, hava kargo taşımacılığı⁸, çağdaş iletişim teknolojisinin gelişmişliği (Dial-up servise abone sayısı) varlığı ile ölçülmüştür. Uzman servislerin seçiminde DKB KOBİ'lerinin mekansal talepleri etkili olmuştur.

BULGULAR

1. DKB KOBİ'LERİNİN PERFORMANSI VE SINIRLAMALAR

1.1. KOBİ'lerin Genel Özellikleri

Saraslan'ın (33) ülkemiz imalat sanayii KOBİ'lerine ilişkin çalışması⁹ referans alınrsa, DKB KOBİ'lerinin çoğu içsel etmenlerinin ve performansının ülke genelinin biraz gerisinde olduğu söylenebilir. Bölgede küçük işletmelerin (5-49 çalışan) oranı yüksektir (%74). İşyeri büyüklüğünün birçok içsel etmenle orta derecede pozitif ilişkili olduğu dikkate alınrsa, [profesyonel yönetici (r=.511), teknoloji niteliği (r=.447), bilgisayarın işletme ve üretimde kullanımı (r=.511), ihracatın üretim içindeki payı (r=.459), pazar sağlamada reklam, fuar gibi araçlardan yararlanma (r=.341), ürün kalite belgesi sahipliği (r=.367)] yalnızca bu etmen bile bölge işletmelerinin genel yapısı konusunda bilgi verebilir. İşletmelerin ortalama %59.3 ü son beş yılda teknolojilerini geliştirmiş olmalarına karşın yine de üretim teknolojilerini "eski/kısmen eski" olarak niteleyenlerin oranı %46.4'dür. Teknolojinin modernleşmesi (CNC tezgahları gibi) daha çok taşıt araçları ve makine sektörlerinde görülmektedir. Dışa açılan işletme oranı (%61) ve ihracatın üretim içindeki payı düşüktür. Bölgede, yalnızca, kapasite kullanım oranları ve ürün kalite belgesi sahipliği Türkiye geneliyle benzeşmektedir¹⁰.

⁶ Yerleşim katsayıları $\frac{\text{ilde çalışan sayısı (ya da katma değer)} / \text{il nüfusu}}{\text{ülke çalışan sayısı (ya da katma değer)} / \text{ülke nüfusu}}$ eşitliği ile hesaplanmıştır.

⁷ Gümrük hizmetlerindeki gelişmişlik kapıdaki ticaret hacmi ile orantılı kabul edilmiştir. İstanbul gümrükleri dışında diğer tüm kapılardan yapılan dış ticaret ortalamasının üstünde ticaret hacmine sahip olan illerdeki gümrük hizmetleri gelişmiş olarak sınıflanmıştır.

⁸ Tam-zamanında-üretim-dağıtım için önemli görülen hızlı taşımacılık alt yapısının varlığı, ülkemizde demiryolu ve denizyolu etkin olmadığı, karayolu taşımacılığı ise yaygın olduğundan belirleyici nitelik taşınamaması nedeni ile yalnızca hava kargo taşımacılığı ile ölçülmüştür.

⁹ Çalışma, aralarında İstanbul, Bursa, Kocaeli gibi sanayi merkezlerini, Anadolu Aslanları olarak anılan illeri, Trabzon, Samsun, Erzurum gibi Kuzey ve Doğu Anadolu illerinin de bulunduğu 20 örnek ili kapsamaktadır.

¹⁰ Teknolojinin yenilenmesi, kapasite kullanım oranı, ürün kalite belgesine sahip olan durumu sektörler arasında istatistiksel farklılık göstermektedir (sırası ile, $\chi^2=79.4$, $p=0.005$; $\chi^2=60.68$, $p=0.02$; $\chi^2=101.080$, $p=0.005$).

Bölge işletmelerinin çoğu (%69.3) sermaye şirketi olmasına karşın büyük bir kısmı (%63 ü) aile şirketi niteliğindedir, yönetici-girişimci kimlikleri henüz çoğunda (%71.5) ayrılmamıştır. Belki de bu sanal şirketleşme nedeniyle hukuki statü ile işletme performansı arasında istatistiksel ilişki yoktur. Ayrıca, profesyonel yöneticiye sahip olmanın ekonomik performans göstergeleri (örn. üretimde ve kapasite kullanım oranında değişim, pazarlama yöntemleri, vb.) ile ilişkili olmaması, hatta ihracat ile negatif yönde anlamlı ilişkide bulunması şaşırtıcıdır. Literatür ile çelişen bu olgu bölge işgücünün niteliğinden, bölge KOBİ'lerinin nitelikli yönetici istihdam edebilecek ekonomik güce sahip olmamasından ve/veya bölgede nitelikli personeli çekecek kentsel iyiliklerin bulunmamasından/ yersizliğinden kaynaklanıyor olabilir.

Son beş yılda özellikle kimya, taş-toprak-cam ürünleri, makine ve taşıt araçları sektörlerinde yaşanan kapasite artışı %60-75 arasında değişmektedir. Metal eşya, metal ana başta olmak üzere gıda ve orman ürünleri sektörlerindeki kapasite düşüşleri %50-60 ları bulmaktadır.

Bölge KOBİ'lerinin ekonomik performansını etkileyen etmenler arasında işyeri büyüklüğü, teknoloji ve girişimcinin gelecekte beklenenleri önemli yer tutmaktadır (Bkz. Tablo 1). İşyeri büyüklüğü 50 nin üstündeki işyerlerinde ihracat oranı daha küçük işletmelerden yüksektir ($\chi^2 = 52.995$, $p=.07$).

Tablo 1. DKB'de KOBİ dinamiklerinin içsel parametreleri

Bağımlı değiş.	Bağımsız değişkenler ¹ , katsayıları ² ve varyansı açıklama oranları	R ² , F
İhracat/üretim oranı	-1.091 + 0.597 X _{büyük} + 0.597 X _{teksağ} - 0.830 X _{uzyön} - 0.169 X _{bek} (0.211) ³ (0.081) (0.098) (0.030)	0.420 14.631
Üretimde değişim oranı (son 5 yılda)	0.782 + 0.072 X _{kkodeğ} + 0.110 X _{sorun} + 0.153 X _{ünimper} (0.385) (0.046) (0.032)	0.463 23.586
Kapasite kul. oranı değ. (son 5 yılda)	22.563 + 0.1.452 X _{bek} + 2.924 X _{teknit} + 2.146 X _{tekdeğ} (0.130) (0.124) (0.039)	0.292 11.295

- Not 1. X_{büyük} işletme büyüklüğü X_{kkodeğ} son 5 yılda kapasite kullanım oranında değişim
X_{teksağ} teknoloji sağlama biçimi X_{teknit} teknolojinin niteliği
X_{uzyön} profesyonel yönetici sayısı X_{tekdeğ} son 5 yılda yapılan teknolojik değişiklikler
X_{bek} gelecekte beklenenler X_{sorun} işletmenin sorunları
X_{ünimper} üniversite mezunu çalışan oranı
2. Regresyon katsayılarının güvenilirliği, $p \leq 0.05$ dir.
3. Değişkene ilişkin R² dir.

1.2. Mekansal İlişkiler ve Talepler

Doğu Karadeniz Bölgesi KOBİ'lerinin sorunları arasında mekansal içerikli olanlar önemli yer tutmaktadır. Çeşitli sorulara verilen yanıtlar bölge işletmelerinin nitelikli işgücüne/nitelikli hammaddeye zamanında ve uygun bedelle erişme, nitelikli gümrük hizmeti gibi yığılma, tüketici pazar büyüklüğü, dış ticarete bürokratik ve üretimde teknik danışmanlık servisleri, uygun (ucuz ve hızlı) taşımacılık hizmeti ve dış ticarete uzmanlaşmış bankacılık gibi kentleşme ekonomilerinin eksikliğini duyduğunu ortaya koymaktadır (Bkz. Tablo 2). Pazar sorunu daha çok gıda, metal ana, metal eşya ve taşıt araçları sektörlerinde yoğunlaşırken nitelikli işgücü ve malzeme sorunu olan işletmeler makine, dokuma-giyim ve orman ürünleri sektörlerinde görülmektedir. Ayrıca, metal eşya ve taşıt araçları sektörü işletmelerinde, çalışanlarda üretim kültürünün olmadığı yönünde yakınmalar olmuştur.

Bölgede eksikliği duyulan hizmetler/ekonomiler açısından da durum benzerdir. Örneğin, yığılma ekonomilerinin yetersizliğinden yakınanların %64 ü taşıt makine, metal eşya ve dokuma-giyim

sektörlerinden gelmektedir. Danışmanlık hizmetlerine en çok gerek duyan sektörlerin başında orman ürünleri, kimya, metal ana, makine ve taşıt araçları sanayileri bulunmaktadır. Danışmanlık hizmetleri ile yığılma ekonomilerinin eksikliği Giresun'da Samsun ve Trabzon'a göreli daha fazla hissedilmektedir. Bu durum Giresun'un nüfusunun diğerlerinden küçük ve yerleşmeler kademesi içindeki yerinin düşük olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Bölge işletmeleri arasında düşey bağlantı zayıftır. Üretim sürecinde başka işletmelerden yarı mamul girdi ve hizmet talep eden işletme oranı %50 dir. Bunların %73 ü bölge işletmelerinden, %19 u Marmara, %8 i Güney Doğu Anadolu Bölgesinden hizmet almaktadırlar. İşletmelerin %34 kadarı düşey bağlantı kurabilecek üretim yapısına sahip olduğu halde, yöre yan sanayinin uygun nitelikte olmaması nedeniyle üretimi işletme içinde tamamlamaktadır.

Tablo 2. KOBİ'lerin mekansal sorunları-talepleri (%)

	Sorunlar	Kapasite düşüklüğünün nedeni ¹	Gerek duyulan hiz ¹
Finans	32.6	26.4 (5.9) ²	-
Pazar dar/pazara erişememe	14.1	31.1 (21.4)	-
Bürokrasi	14.8	-	-
Nitelikli girdiye erişme güçlüğü	15.1	11.4 (1.8)	-
Nitelikli işgücüne erişme güçlüğü	17.8	16.5 (7.0)	16.8
Nitelikli yöneticiye erişme güçlüğü	1.8	2.5	-
Teknoloji ve ürün niteliliği düşük	-	6.4 (4.0)	-
Dış ticarete uzman banka	-	-	14.4
Dış ticarete deneyimli gümrük hiz.	-	-	3.8
Danışman.(bürokratik,teknik,hukuksal)	-	-	25.0
Taşımacılık (kargo, vb)	-	-	36.1
Ekonomik istikrar	-	5.7	-

Not: 1. Sektörler arasında istatistiksel farklılık göstermektedir (Ki Kare değerleri sırası ile $\chi^2=75.238$ p=0.10 ve $\chi^2=138.42$, p=0.001 dir).

Not 2. İtalik değerler Sarıalan'ın (33) bulgusudur. İşletmelerin %55 i küçük oranlarda belirtilen nedenlerin çeşitli kombinasyonları sonucu tam kapasite çalışmamaktadır.

Özetle, bazı içsel özellikleri açısından ülke ortalamasının biraz gerisinde olan bölge KOBİ'leri oldukça dinamik bir yapıya sahiptir. Son beş yılda üretimde, teknolojiye çalışan sayı ve niteliğinde artış olmuştur. Ancak işletmeler ham madde, işgücü, yan sanayi, pazar sorunları, vb. nedenlerle dar kar marjını ile çalışmaktadır. Gelişmeleri rekabet güçlerini artıracak hizmetlere ve ekonomilere bağlıdır. Bölgede bulunmaktan hoşnut olmayanların (%54.5) çoğunluğu (%62.2) Marmara Bölgesine, özellikle İstanbul ve Bursa'ya göçmek istemektedirler.

Yukarıda kısaca açıklanan bölge KOBİ'lerinin yapısı, ilişki ve talepleri izleyen bölümde ülkemiz KOBİ sektörünün mekansal yapısının ve gelişme potansiyellerinin irdelenmesine ışık tutacaktır.

2. KOBİ'LER BİR BÖLGESEL GELİŞME ARACI OLABİLİR Mİ?

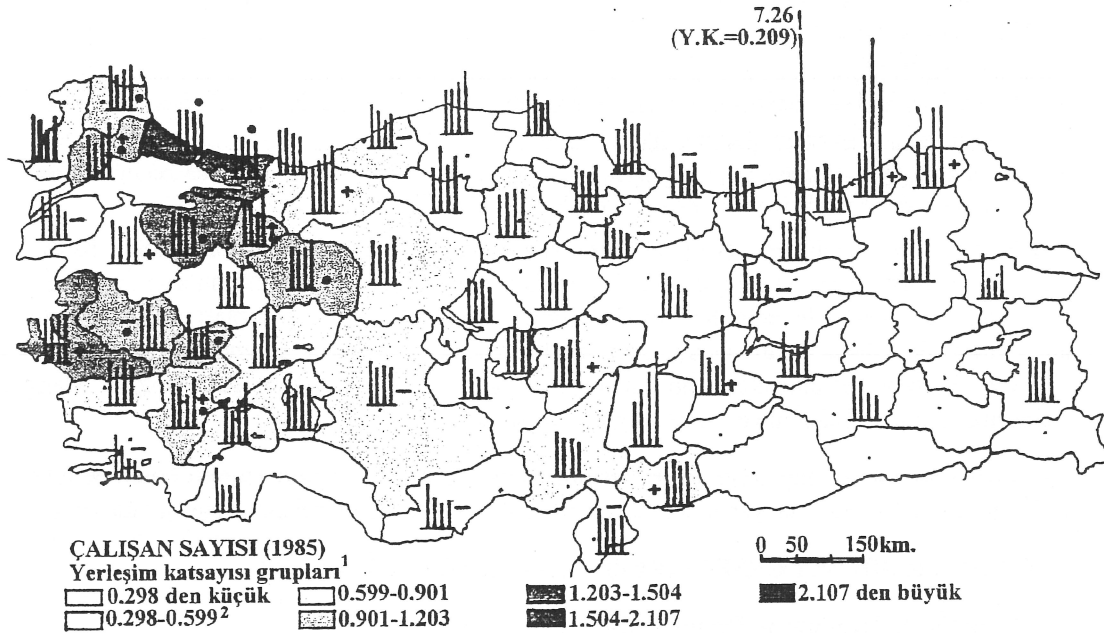
2.1. KOBİ'lerin Dağılımı ve Performansı

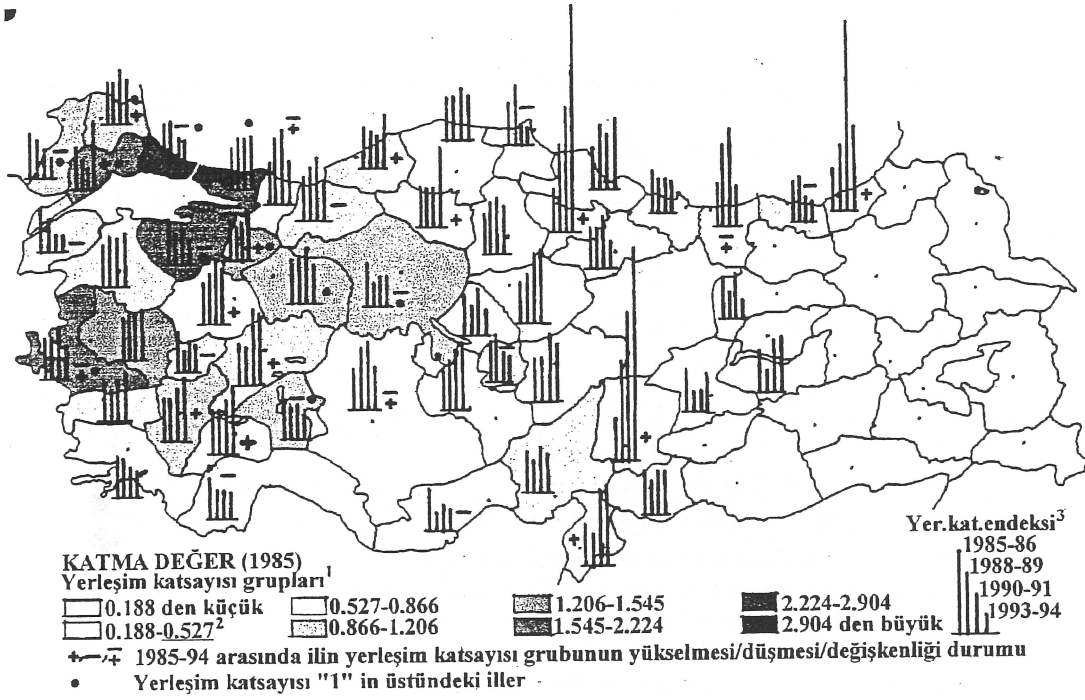
İller KOBİ'lerinin gelişmişliği ve 1985-94 arasında gösterdikleri gelişme hızları çalışan sayısı ve katma değer bazında değerlendirildiğinde ülkemizdeki mekansal gelişmişlik farklılığının bildik görüntüsü ile karşılaşılmaktadır (Bkz. Şekil 2). Çoğu, ülkenin doğu ve kuzeyinde yer alan illerdeki çalışan sayısı ve katma değer yerleşim katsayıları çok düşüktür. Nüfusuna göreli ülke KOBİ çalışanlarından ve katma değerlerinden oldukça dengeli ya da büyük pay alan iller Ege ve Marmara Bölgelerinde, ülke yerleşim katsayıları ortalamasının üstünde yer alan iller ise genelde yine Ege,

Marmara ve Orta Anadolu'ya yayılmış bulunmaktadır. Marmara'yı çevreleyen iller ile Trabzon, Ankara, Isparta, Antalya gibi illerin katma değer yerleşim katsayılarının çalışanlar yerleşim katsayısına göreli bir üst grupta yer alması bu illerin KOBİ'lerinin diğerlerinden daha ileri teknolojiye sahip oldukları, işgücü verimliliğinin daha yüksek olduğu ve/veya bu iller KOBİ'leri arasında daha güçlü düzey bağlantıların bulunduğu biçiminde yorumlanabilir. Aksi gerekçe katma değer açısından bir alt grupta yer alan Antep, Kayseri, Çorum, Tokat, Konya, Eskişehir, Kütahya gibi iller için geçerlidir.

1985-94 döneminde KOBİ'lerin gelişmesine bakılırsa, yığılma ve kentleşme ekonomilerine sahip İstanbul-Bursa-Ankara ve İzmir-Manisa hattında yer alan illerin çalışanlar ve katma değer yerleşim katsayılarında küçülme eğilimi görülmektedir. Bunun nedeni illerdeki ekonomilerin negatif ekonomiye dönüşmesi olabileceği gibi ülkenin diğer yörelerindeki hızlı gelişmelerin bu iller KOBİ'lerinin görece performansını düşürmüş de olabilir. Ancak, İstanbul'a yakın Tekirdağ ve Kırklareli'nin, Bursa'ya yakın Bilecik ve Balıkesir'in çalışanlar sayısı ya da katma değer açısından büyümesi, hatta grup atlaması birinci olasılığı güçlendirmektedir. Bu akslar dışında kalan alanlarda katma değer açısından Denizli, Afyon, Burdur, Çankırı, Maraş, çalışan sayısı açısından ise Afyon, Bolu, Kastamonu, Çorum, Maraş gibi büyüyen illerin bulunması da ikinci olasılığı desteklemektedir.

Özetle, KOBİ dağılımı ve performansı açısından ülke KOBİ'ler ortalamasının çok da gerisinde olmayan, bölge merkezi konumunda olan Samsun ve Trabzon'da bile bir önceki bölümde deyinilen, ciddi dışsal ekonomi sorunları yaşıyorsa, benzeri ve daha az gelişmiş illerimizin sorunlarının çok daha büyük olduğu söylenebilir. Dolaylı olarak yapılan bu çıkarsamanın geçerliliği ve önemi, izleyen bölümde, istatistiksel yöntemlerle test edilecektir.

Şekil 2. Çalışan Sayısı ve Yaratılan Katma Değere Göre İl KOBİ Sektörünün Ülkeye Göreli Durumu ve Performansı

1. Grup aralıkları ilk beş aralıkta standart sapma değerinin $\frac{1}{2}$ si, izleyen aralıklarda standart sapma kadardır (standart sapma değeri, çalışan sayısında 0.601, katma değerde 0.679 dur).
2. Ülke ortalama yerleşim katsayısı değeridir.
3. 1985-94 arasında yerleşim katsayısı değerleri 0.10 un altındaki illerde gelişme endeksleri gösterilmemiştir.

2.2. KOBİ'lerin Mekansal Dağılımını-Performansını Etkileyen Dışsal Etmenler

İşyeri ve çalışan sayıları ile ilde KOBİ'lerce üretilen katma değer, yığılma ve kentleşme ekonomileri göstergeleri ile açıklanabilirliği KOBİ'ler toplamı ve alt sektörler için 1985-88, 1989-91 ve 1993-94 dönemleri bazında ayrı ayrı irdelenmiştir. Tablo 3 de görüldüğü gibi, her üç dönem için il nüfusu, gelir ve kalkınmada öncelikli yöre olma durumu her üç bağımlı değişkeni %70-75 oranında açıklayan önemli değişkenlerdir. Nüfus bütün durumlar için %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Regresyon katsayılarının ilk dönemden başlayarak giderek küçülmesi, nüfusun KOBİ mekansal dağılımına ve performansına etkisinin düşme eğilimine işaret etmektedir. Örneğin, 1985-88 döneminde, nüfusu 100 000 daha fazla olan bir ilin işyeri sayısı olmayana göre yaklaşık % 6.9 daha yüksek olması beklenirken bu değer son dönemde %5.5 a düşmektedir. Benzer durum gelirden, özellikle katma değerle ilişkisinde görülür. Bu, KOBİ'lerin giderek dışa açılarak yerel pazarlara bağımlılıklarının azalması biçiminde yorumlanabileceği gibi, nüfus ve geliri büyük olan illerde KOBİ'lerin kentleşme ekonomilerinin sağladığı avantajları da kullanarak hızla ölçek değiştirdiği, (birim nüfus ve gelir fazlalığına düşen katma değer azaldığı) biçiminde de yorumlanabilir. Son dönemde, uzman bankacılık hizmetinin varlığının çok anlamlı olmasa (%10) da bağımlı değişkenlerle ilişkiye girmiş olması birinci yorumu güçlendirmektedir.

Tablo 3. KOBİ'lerin mekansal dağılımını ve performansını etkileyen mekansal bileşenler

Bağımsız değişkenler	Bağımlı değişkenler ve regresyon ¹ katsayıları								
	İşletme sayısı			Çalışan sayısı			Katma değer		
	1985-88	1989-91	1993-94	1985-88	1989-91	1993-94	1985-88	1989-91	1993-94
Sabit (α)	2.138 ^a	2.593 ^a	2.682 ^a	5.823 ^a	6.160 ^a	6.237 ^a	14.277 ^a	14.917 ^a	11.644 ^a
NÜF ²	0.069 ^a	0.067 ^a	0.055 ^a	0.071 ^a	0.063 ^a	0.053 ^a	0.079 ^a	0.073 ^a	0.049 ^a
GEL ²	0.049 ^b	0.088 ^c	0.020 ^b	0.055 ^a	0.010 ^b	0.020 ^b	0.077 ^a	0.017 ^b	0.002 ^b
UZBANK ³			0.478 ^c			0.375 ^c		0.590 ^c	0.613 ^c
KÖYÖ ³	-1.040 ^a	-1.225 ^a	-1.317 ^a	-1.245 ^a	-1.220 ^a	-1.200 ^a	-1.766 ^a	-1.723 ^a	-1.428 ^a
R ²	0.735	0.746	0.750	0.775	0.771	0.749	0.756	0.700	0.695
F	27.82 ^a	29.40 ^a	30.13 ^a	34.51 ^a	34.27 ^a	29.98 ^a	31.05 ^a	23.44 ^a	22.50 ^a

NOT 1. Regresyon eşitliği, $\log Y = \alpha + \beta_0 X_1 + \beta_1 X_2 + \beta_2 X_3 + \beta_3 X_4 + \beta_4 D_1 + \beta_5 D_2 + \beta_6 D_3 + \beta_7 D_4$ dir.

Anlamli olmayan bağımsız değişkenler tabloya alınmamıştır.

NOT 2. Nüfus ve kişi başına düşen milli gelir 100 000 ile kısaltılmıştır.

NOT 3. Uzman bankacılık hizmeti varlığı ve kalkınmada öncelikli yöre olma durumu kukla değişkenlerdir.

a, b, c regresyon katsayılarının ve istatistiklerin sırası ile 0.01, 0.05 ve 0.10 düzeyinde anlamlı olduklarını göstermektedir.

Kalkınmada öncelikli yöre kapsamında olup olmamanın bağımlı değişkenlerden çalışan sayısı ve katma değer ile her dönemde negatif ve azalan oranda¹¹ ilişkili olması bu politikanın çok sınırlı da olsa yararlı olduğunun bir göstergesidir.

Regresyon analizine katılan diğer bağımsız değişkenler (işyeri yoğunluğu, çağdaş iletişim araçlarına sahiplik, nitelikli gümrük ve ulaşım hizmetlerinin varlığı) bağımlı değişkenler üzerinde etkili görünmemektedir. Ancak, kesin yargıya varmadan, DKB KOBİ'lerinin mekansal yakınmalarının sektörel farklılık gösterdiği de dikkate alınarak, benzer irdeleme alt sektörler için de yapılmıştır.

Tablo 4-6 da bağımsız değişkenlerin sektörlerdeki işyeri ve çalışan sayıları ile sektörlerde yaratılan katma değer büyüklüğüne etkileri ilişki yönü olarak verilmektedir¹². Genel bir değerlendirmede dikkati çeken noktalar şunlardır;

- nüfus (pazar büyüklüğü), 33 ve 36 kodlu sektörler dışında tüm sektörlerin mekansal dağılımında ve performansında etkilidir.
- özellikli ulaşım (uçak kargo) hizmetinin varlığı 32 ve 38 kodlu sektörler için önemli görünmektedir. Bunda, birinci sektörde, tüketici pazar talebinin çok kısa sürelerle değişmesinin payı büyüktür. Genelde, toyotizm ilkesi çerçevesinde yapılanmanın bir parçası olmaya uygun olan ikinci sektörde ise 'tam-zamanında-üretim-dağıtım'ın gerekliliğinin etkisi olabilir.

¹¹ Yarı logaritmik regresyon denkleminde bir kukla değişkenin yorumu, değişkenin regresyon katsayısının antilog değerinin 1 değerinden çıkarılması ile elde edilecek yeni değer % olarak değerlendirilmesi ile yapılır (22). Örneğin, 1985-88 dönemi için kalkınmada öncelikli yörenin katsayısı -1.040 olarak tahmin edilmiştir. Antilog değeri 0.35, bunun 1 den farkı -0.65 dir. Bu demektir ki, kalkınmada öncelikli yöre kapsamındaki illerdeki işletme sayısı kapsam dışındaki illere göre yaklaşık %65 daha azdır.

¹² Alt sektörler için yapılan istatistiki analizlerde doğrusal EKK yöntemi yerine Tobit modeli kullanılmıştır. Bu modelin tercih edilmesinin nedeni bağımlı ve/veya bağımsız değişken serilerinde çok sayıda sıfır değerinin bulunmasıdır.

• 38 kodlu sektör kentleşme ekonomilerinin var olduğu illerde yoğunlaşmaktadır. Mekanın bu özelliği işletmenin katma değerini (karlılığını) artırmaktadır. 32,35 ve 37 nolu sektörlerde de benzer davranış eğilimleri görülmektedir.

• 31, 33 ve 36 kodlu sektörler için kentleşme ekonomilerinin varlığı önemli değildir. Ancak, bağımsız değişkenlerin 36 nolu sektörde, katma değer üzerinde özellikle son dönemde etkili olmaları sektörün dış pazarlarla ilişkiye girmesi durumunda önem kazanacağını bir göstergesidir.

SONUÇ VE ÖNERMELER

Ülkemizde ekonomide izlenen ve gelecekte de sürmesi beklenen dışa açılma süreci imalat sanayinde rekabeti yaygınlaştırmakta ve artırmaktadır. Yerel, bölgesel ve küresel pazarlara açılma olanağı ürün çeşitlenmesine yol açarken üretimde (üründe) uluslararası standartlara uyma (kalite) gereğini de ortaya çıkarmaktadır. Bu iki olgu KOBİ sektöründe “kalite-üretim bedeli” dengeli üretimi yaşamsal kılmakta, yeni üretim teknolojilerinin yaygın olarak kullanımını gerekli kılmaktadır. Teknolojik yenilik üretim girdilerinde niteliği ve pazar alanında genişlemeyi de beraberinde getirmektedir. Bu gelişmelere ayak uyduramayan, belirli bir rekabet avantajı olmayan, yerel pazarlara üretim yapan geleneksel işletmelerin ciddi pazar sorunu ile karşılaşacakları söylenebilir.

Böylesi rekabet ortamında kentleşme ve yığılma ekonomilerinin KOBİ’ler için önemi yadsınmaz. Nitekim, gerek DKB gerekse ülke genelindeki analiz bulguları yerellikten sıyrılarak ulusal-uluslararası pazarlara açılan/açılma eğiliminde olan sektörlerde dışsal ekonomilerin gerekliliğini ortaya koymuştur. DKB işletmelerinin azımsanmayacak bir bölümün, bu nedenle İstanbul ve Bursa gibi üretim-hizmet merkezlerine taşınmak istemeleri, ülke ölçeğinde KOBİ’lerin dağılımında/performansında nüfus büyüklüğünün, 38 kodlu sektör başta olmak üzere 32, 35, 37 kodlu sektörlerin dağılımında/ performansında nitelikli, uzman hizmetlerin varlığı gibi etmenlerin önemli bulunması, ciddi önlemler alınmazsa, gelecekte bölgesel farklılıkların daha da artacağını göstermektedir.

İllerimizin %60-70 inde sanayi için gerekli dışsal ekonomiler henüz oluşmamıştır. Kalkınmada Öncelikli Yöre politikalarının bugüne dek uygulanageldiği biçimi ile bölgesel gelişmede çok sınırlı kaldığını bu araştırma bulguları da göstermiştir. Teşviklerin popülist yaklaşımlarla coğrafik olarak geniş bir alana yayılması kentleşme ve yığılma ekonomilerinin oluşmasını engellemektedir. Yığılma ekonomilerinin yokluğu/yetersizliği üretimde düşey ilişkilerin yerel sektörler yerine yöre dışı sektörlerle kurulmasına neden olmakta, harcamalardan/yatırımlardan doğan ekonomik çarpan (multiplier) etkiyi zayıflatmaktadır.

Geri kalmış yörelerde topyekün gelişme yerine “büyüme merkezi-aksları” politikasının benimsenmesi uzun dönemde daha etkili olacaktır. Bilimsel yöntemlerle seçilecek bu merkezlerde/akslarda; yerel girişimcilerle işbirliği içinde, yeni sanayi ve gerekli servislerin belirli bir yoğunlukta gelişmesi, yığılmayı sağlayacak donanımlı organize sanayi bölgeleri oluşturulması, yöreye uygun sektörlerin seçilerek öncelikte teşvik edilmesi ve zaman içinde çeşitlenmenin özendirilmesi, uygun doğal, ekonomik, sosyal ve kültürel ortamı olan merkezlerde/akslarda teknoparkların oluşturulması, vb. gelişmeler çok yönlü, eşgüdümlü çalışmaları gerektirir. Bu da ancak bölge planlaması kapsamında gerçekleştirilebilir.

Özetle, KOBİ’lerin bölge kalkınmada etkin olabilmesi kendi iç dinamiklerini harekete geçirmelerine bağlıdır. Ancak, çoğu içsel etmenlerin dışsal etmenlerle sıkı ilişkili olduğu dikkate alınarak bunlara yönelik politikalara mekan boyutu entegre edilemezse, ekonomideki yeni yapılanma içinde KOBİ’lerin ülke gelişmesinde kalkınmayı yayıcı/yerelleştirici değil polarize edici bir araç olacağı kesindir.

Tablo 4. Sektörlere ve yıllara göre KOBİ mekansal dağılımını ve performansını etkileyen etmenler: İşletme sayısı

Bağımsız değişkenler	31			32			33			34			35			36			37			38		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Nüfus	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Gelir																								
Uzman banka																								
Nitelik: gümrük																								
Özellik: ulaşım																								
Kal. önce. yöre																								

Tablo 5. Sektörlere ve yıllara göre KOBİ mekansal dağılımını ve performansını etkileyen etmenler: Çalışan sayısı

Bağımsız değişkenler	31			32			33			34			35			36			37			38		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Nüfus	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Gelir																								
Uzman banka																								
Nitelik: gümrük																								
Özellik: ulaşım																								
Kal. önce. yöre																								

Tablo 6. Sektörlere ve yıllara göre KOBİ mekansal dağılımını ve performansını etkileyen etmenler: Katma değer

Bağımsız değişkenler	31			32			33			34			35			36			37			38		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Nüfus	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Gelir																								
Uzman banka																								
Nitelik: gümrük																								
Özellik: ulaşım																								
Kal. önce. yöre																								

31 Gıda, içki, tütün sanayii 32 Dokuma, giyim ve deri eşya sanayii 33 Orman ürünleri ve mobilya san 34 Kağıt, kağıt ürünleri, basım san.

35 Kimya, ... plastik ürün. san. 36 Taş-toprağa dayalı sanayi 37 Metal ana sanayii 38 Metal eşya (mak., tec., taşıt, vb)

A, B, C sırası ile 1985-88, 1989-91 ve 1993-94 dönemlerini temsil etmektedir.

+ ve - işaretler ilgili değişkenin en az %10 düzeyinde pozitif veya negatif anlamı olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

1. Acar, A.C. (1992) "Küçük İşletmelerde Başarı ve Büyümenin Belirleyicileri: Bazı Bulgular ve Politika Önermeleri", İzmir İktisat Kongresi: Sosyal Değişim ve Gelişme Stratejileri, DPT, Ankara.
2. Aydemir, S., Aydemir, Ş. (1996) "Küçük ve Orta Ölçekli Sanayilerin Bölge Kalkınmasındaki Rölü: Doğu Karadeniz Bölgesi", 6. Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi, Ekim 1996, Gazi Üniv., Ankara.
3. Barkham, R.J. (1994) "Enterpreneurial Characteristics and the Size of New Firm: A Model and an Econometric Test", *Business Economics*, 6, 117-125.
4. Boone, C., Witteloostuijn, A., (1996) "Industry Competition and Firm Human Capital", *Small Business Economics*, 8, 347-364.
5. Brouwer, E., Kleinknecht, A., (1996) "Firm Size, Small Business Presence and Sales of Innovative Products: Micro Economic Analysis", *Business Economics*, 8, 189-201.
6. Carree, M., Klomp, L. (1996) "Small Business and Job Creation: A Comment", *Small Business Economics*, 8, 317-322.
7. Chon, S. (1996) "Small and Medium Size Enterprises in the Republic of Korea", *Small Business Economics*, 8, 107-120.
8. Cooke, S.P. (1988) "The New Geography and Sociology of Production", *Environment and Planning D*, 6, 241-244.
9. Davies, S., Haltiwanger, J., Schuh, S. (1996) "Small Business and Job Creating Myth and Reassessing the Facts", *Small Business Economics*, 8, 297-315.
10. Dikmen, A. (1996) "Büyüme Sürecindeki KOBİ'lerin Problemleri ve Yeniden Yapılanması" *Konya Ticaret Odası Dergisi*, 98, 32-44.
11. Dunford, M.F., Fernandes, B., Musyck, B., Sadowski, B., Cho, M.R., Stenkova, S. (1993) "Organization of Production and Territory: Small Firm System", *IJURR*, 132-136.
12. Dunnee, T., Roberts, J.M., Samuelson, L. (1989) "The Growth and Failure of US Manufacturing Plants", *Quarterly Journal of Economics*, 104, 671-698.
13. Eraydın, A. (1992) *Post Fordizm ve Değişen mekansal Öncelikler*, ODTÜ, Ankara.
14. Ersoy, M. (1993) *Yeni Liberal Politikalar ve Kentsel Sanayi*, ODTÜ, Ankara.
15. Ettliger, N. (1997), "An Assesment of the Small-Firms Debate in the U.S.", *Environment and Planning A*, 29, 419-442.
16. Feldman, P.M. (1994) "Knowledge Complementarity and Innovation" *Small Business Economics*, 6, 363-372.
17. Fujita, K., Hill, R.C. (1995) "Global Toyotaism and Local Development", *IJURR*, 7-22.
18. Garofoli, G. (1990) "New Firm Formation and Local Development The Italian Experience, 30th European Congress, Istanbul.
19. Gray, C. (1992) "Growth Orientation and the Small Firm", Caley, K, Chell, E, Chittenden, F., Mason, C. (Eds.), *Small Enterprise Development*, Chapman, London.

20. Goss, E., Vozilus, G.S. (1994) "High Tech Manufacturing: Firm Size, Industry and Population Density", *Small Business Economics*, 6, 291-297.
21. Güneş, A., Mintemur, İ., Taymaz, E. (1997) "The Dynamics of New Firms in Turkish Manufacturing Industry", *Uluslararası İstatistik Kongresi, Kitap 1*, 473-474.
22. Halvorsen, R., Palmquist, R. (1980) "Interpration of Dummy Variables in Semilogaritmic Equations", *American Economic Review*, 70/3, 474-475.
23. Harrison, B., (1994) "The Small Firms Myth", *California Management Review*, 36/3, 142-158
24. Keasey, K., Short, H., Watson, R. (1994) "Director's Ownership and the Performance of Small and Medium Sized Firms in the U.K", *Small Business Economics*, 6, 225-236.
25. Keeble, D., Bryson, J. (1996) "Small-Firm Creation and Growth, Regional Development and the North-South Divide in Britain", *Environment and Planning A*, 28, 909-934.
26. Lovering, J. (1990), "Fordism's Unknown Successor: a Comment on Scott's Theory of Flexible Accumulation and the Re-emergence of Regional Economies" *IJURR*, 14/1, 159-174.
27. Malecki, E.J. (1995) "Flexibility and Industrial Districts", *Environ. and Planning A*, 27, 11-14.
28. Mata, J. (1994) "Firm Growth During Infancy", *Small Business Economics*, 6, 27-39.
29. MPM (1967), Küçük-Orta Boy Sanayi Teşebbüslerinin Sorunları, Çözüm Yolları ve Geliştirilmesi Semineri, Milli Produktivite Merkezi Yay., Ankara
30. Müftüoğlu, T., Ersin, A., Bursa, M., Kıbrızlı, İ., Akbulut, Ö. (1993), Orta ve Küçük Ölçekli İşletmeler Kurulu Raporu, TOBB, Ankara.
31. Pfirrmann, O. (1994) "The Geography of Innovation in Small and Medium-Sized Firms in West Germany", *Small Business Economics*, 6, 41-54.
32. Sarıaslan, H. (1994), Orta ve Küçük Ölçekli İşletmelerin Finans Sorunları, TOBB, Ankara.
33. Sarıaslan, H. (1996) Türkiye Ekonomisinde Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, TOBB, Ankara.
34. Sarıkaya, G. (1995) KOBİ'lerin Türkiye Ekonomisindeki Yeri, İzmir Tic. Odası, İzmir.
35. Saroka, L. (1994) "Manufacturing Productivity and City Size in Canada, 1975 and 1985: Does Population Matter?", *Urban Studies*, 31/6, 895-911.
36. Tekeli, İ., Şenyapılı, T., Güvenç, M. (1991) Ankara'da Sanayi Üretiminin Tarihsel Gelişim Süreci, MPM, Ankara..
37. Thwaites, A., Wynarczyk, P. (1995) "The Economic Performance of Innovalite Small Firms in the South East Region and Elsewhere in the UK", *Regional Studies*, 30/2, 133-149.
38. TOSYÖV (1994) KOBİ'ler ve Gümrük Birliği, TOSYÖV, Ankara.
39. Vatne, E. (1995) "Local Resource Mobilisation and Internationalisation Strategies in Small and Medium Sized Enterprises", *Environment and Planning A*, 27, 63-81.
40. Viray, B., Tushman, M.L. (1986), "Top Management Teams and Corporate Success in an Emerging Industry", *J. Bussiness Venturing*, 1, 261-274.